

Vishnevskaya Ya. A.,
 orcid.org/0000-0003-3703-4119

**DEVELOPMENT OF POSTGRADUATE EDUCATION OF HEADS OF GENERAL
 SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE IN THE 50^S – 90^S
 OF THE TWENTIETH CENTURY: THE SOURCE BASE OF THE RESEARCH**

The source base of the research related to development of postgraduate education of heads of general secondary education institutions of Ukraine in the 50s and 90s of the twentieth century has been analyzed in the article. In the course of the research sources have been conditionally divided into certain groups according to their characteristic features. Archival, library and electronic sources of information have been singled out according to the places of document storage. A description of a number of already known, but inaccessible sources has been given. Their analysis has provided an opportunity to clarify and explore political, social, economic and pedagogical preconditions for the development of the system of advanced training of heads of general secondary education institutions in Ukraine (in the 50s and 90s of the twentieth century). Scientific achievements of domestic scientists, who studied the development of postgraduate pedagogical education, including managerial teaching staff, have been analyzed and systematized. An array of normative-legal, scientific, library and literary sources has been considered, thanks to which a holistic picture of transformational changes in the content, means, forms and methods of raising the professional level of school principals in the development of postgraduate education of heads of general secondary education institutions has been formed. It has been found that the source base of the research of the genesis of postgraduate education of heads of general secondary education institutions of Ukraine in the 50s-90s of the twentieth century was legal documents, dissertations and their extended abstracts, monographs, periodicals, collections of conference abstracts, archival and library funds, reference and encyclopedic funds, sources of information from electronic resources, etc. Prospects of further scientific research on the study of pedagogical experience in the organization of postgraduate education of heads of general secondary education institutions and its application in modern educational conditions have been outlined.

Key words: source base, historical and pedagogical sources, postgraduate pedagogical education, heads of general secondary education institutions.

Дата надходження статті: 04.11.2021 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Примакова В. В.

УДК 37:351.851

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi50.329>

Гончар М. В.*,

orcid.org/0000-0002-1508-5276

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАГЛЯДОВИХ ОСВІТНІХ ІНСТИТУТІВ
 РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ
 ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

У статті надано огляд праць науковців, які охоплюють питання функціонування освітніх інститутів в українських губерніях Російської імперії XIX – початку XX століття, що здійснювали наглядову діяльність за навчальними закладами різних типів та різного підпорядкування. Зокрема, йдеться про діяльність попечителів та окружних інспекторів

*© Гончар М. В.

навчальних округів, директорів та інспекторів народних училищ губерній, губернські та повітові училищні ради, єпархіальні училищні ради та їх повітові відділення, губернських та повітових спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл.

Установлено, що в історико-педагогічних дослідженнях, які з'явилися впродовж останніх десятиліть, ґрунтовно не розглядався досвід наглядової діяльності освітніх інститутів, що функціонували на території українських губерній Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст.

У роботах, що так чи інакше торкаються певних аспектів їхньої діяльності, переважно розглядається діяльність інституту інспекторів народних училищ. Спостерігається неоднозначне відображення ролі інспекторів у освітніх процесах досліджуваного періоду. Зокрема, частина дослідників висловлюють думку про те, що директори та інспектори народних училищ виконували виключно поліцейські функції в освіті. Така позиція була притаманна дослідникам історії освіти радянського періоду. В той же час, серед науковців трапляються й ті, хто, хоча й наголошує на виконанні інспекторами охоронних функцій, усе ж звертає увагу на те, що інспектори були переважно досвідченими педагогами й у своїй практичній діяльності турбувалися про розвиток освіти у своєму регіоні та всіляко сприяли роботі учителів.

Також у ході дослідження було виявлено чимало робіт, що характеризують організаційно-педагогічну діяльність інституту попечителів навчальних округів. Незважаючи на те, що попечителі мали достатньо повноважень для здійснення наглядової діяльності, науковці у своїх працях жодним чином не звертають увагу на цей аспект.

У вітчизняних історико-педагогічних студіях майже відсутні праці, що характеризують досвід наглядової діяльності спостерігачів церковно-парафіяльних шкіл та єпархіальних училищних рад і їх повітових відділень.

Ключові слова: дирекція народних училищ, інспектор народних училищ, губернська училищна рада, повітова училищна рада, єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл, повітовий спостерігач церковнопарафіяльних шкіл, єпархіальна училищна рада, навчальний округ, державний контроль (нагляд) у сфері освіти.

Постановка проблеми. У вітчизняному законодавстві важливе місце посідають питання забезпечення державного нагляду (контролю) у сфері освіти. Наразі тривають процеси пошуку та напрацювання нових механізмів, форм та методів здійснення наглядової діяльності; опрацьовуються моделі залучення до заходів державного нагляду суб'єктів освітньої діяльності, представників громадськості тощо. У зв'язку з цим важливого значення набувають аналіз та актуалізація конструктивного досвіду минулого. Цей досвід може бути переосмислений та інтегрований у сучасні освітні процеси.

У цьому контексті непересічним та малодослідженим є досвід, накопичений за часів перебування українських земель у складі Російської імперії. Саме в цей час було сформовано систему та механізми державного нагляду в сфері освіти (попечителів та окружних інспекторів навчальних округів, директорів та інспекторів народних училищ губерній, губернські та повітові училищні ради, єпархіальні училищні ради та їх повітові відділення, губернських та повітових спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл), що потребують аналізу та оцінки дослідниками історії освіти.

Аналіз досліджень. Питання історії освіти України ХІХ – початку ХХ століття перебували у полі наукових інтересів багатьох дослідників, зокрема Л. Березівська, Л. Гаєвська, М. Євтух, Л. Задорожна-Княгницька, І. Зайченко, Л. Прокопенко, О. Сухомлинська розглядали проблеми розвитку освіти, педагогічної думки; О. Драч,

Н. Слюсаренко, Т. Шаравара – розвиток шкільної освіти; О. Кірдан, С. Посохов – вищої освіти та ін. Проте ще багато аспектів потребують ґрунтовного наукового дослідження.

Мета статті – проаналізувати історико-педагогічні дослідження пострадянського періоду щодо діяльності освітніх наглядових інституцій, які діяли в українських губерніях Російської імперії впродовж другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. У радянських історичних та історико-педагогічних дослідженнях наглядові освітні інститути в Російській імперії XIX – початку XX століття зображувалися, як правило, в негативному контексті, зокрема як реакційні органи режиму охоронно-поліцейського нагляду. На жаль, нині в окремих дослідженнях радянський погляд на це питання не тільки відстоюється, але й подекуди продовжується ретранслюватися. До прикладу, у монографії київського історика В. Борисенка «Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років XIX ст.», що була написана у 1980 р., а друге видання побачило світ у 2011 р., знаходимо таку характеристику училищних рад: «Училищні ради, створені з представників панівних класів, були слухняним зряддям у руках царизму і охороняли переважно інтереси поміщиків і буржуазії. По суті, вони не стільки займалися організацією народної освіти, скільки стримували народну ініціативу в цій справі» [2, с. 27].

На сучасному етапі розвитку вітчизняних історичних та історико-педагогічних студій питання дослідження системи державного нагляду в сфері освіти в українських губерніях Російської імперії, механізмів та ролі наглядових освітніх інститутів ще не стало предметом комплексних досліджень. Серед проаналізованих робіт можна виокремити дві групи:

- праці, що розглядають окремі аспекти історії освіти та надають узагальнені відомості про діяльність наглядових інститутів у досліджуваній період;
- публікації, в яких висвітлюється діяльність окремих наглядових інститутів.

Однією з перших ґрунтовних публікацій, де об'єктом стала наглядова діяльність у сфері освіти в досліджуваній період, була стаття Л. Калініної «Роль інспекції народних училищ в керівництві освітнім процесом (II пол. XIX ст.)» (2000). У ній авторка підкреслила, що «інспекція народних училищ здебільшого відіграла роль царської поліції в освіті, втручалася у внутрішнє життя школи, стежила, щоб навчально-виховна робота була пройнята великодержавним шовінізмом, духом відданості монархії і вірності православ'ю. Створення інспекції народних училищ було підтвердженням того, що царизм не бажав відмовлятися від старих методів проведення реакційної політики» [9, с. 8]. Водночас, дослідниця позитивно відгукується про прогресивну діяльність на освітній ниві попечителя Одеського та Київського навчальних округів М. Пирогова, голови Олександрівської училищної ради М. Корфа, директора народних училищ Київської губернії Т. Лубенця – активного поборника викладання ідеї викладання українською мовою в народних училищах [там само, с. 11].

Серед узагальнюючих досліджень слід виділити працю Л. Гаєвської «Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008). Розглядаючи питання залучення громадськості до процесів управління освітніми закладами, авторка позитивно відзначила факт заснування училищних рад, зазначивши, що їх створення стало поступкою ліберальній громадськості та прогресивно налаштованим педагогам [4, с. 38]. Водночас, на думку дослідниці, у роки реакції інституту інспекторів народних училищ було відведено роль «поліції з освіти» [там само, с. 109]. Цінним є аналіз нормативно-правового забезпечення управління освітою часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., де, зокрема, дослідниця окреслила механізм формування моделі організації наглядової діяльності в освіті за доби Гетьманату П. Скоропадського [там само, с. 267].

Л. Прокопенко у монографії «Гене́за та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.)» (2009) у контексті дослідження генези формування системи управління освітніми закладами звернув увагу на особливості діяльності тогочасних освітніх наглядових інститутів [16, с. 365–366, 370–372].

У колективній монографії науковців Інституту педагогіки НАПН України «Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)» (2013) інститути директорів та інспекторів народних училищ, губернських та повітових училищних рад охарактеризовані здебільшого як управлінські органи в контексті розвитку земської школи [5, с. 172–174]. Подібне узагальнення наглядової освітньої системи представлено також у статті Н. Борисенко «Діяльність Міністерства народної освіти Російської імперії в сфері початкового шкільництва (середина 1860–1870-х рр.)» (2014).

Дуже цікаве та фундаментальне дослідження «Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX століття: забутий світ» підготував у 2014 р. В. Перерва, де серед іншого, автор описав систему нагляду за церковно-шкільними закладами, що сформувалися на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. [15, с. 149–174].

2014 р. у монографії З. Канівець та В. Шпак «Організація і методика інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини XX ст.», аналізуючи передумови розвитку шкільних інспекторських перевірок, авторки зазначили, що перші законодавчо закріплені регламентації питання інспектування навчальних закладів знайшли своє відображення у Статуті гімназії та училищ міських і приходських (1828 р.). Водночас, науковиці, згадуючи про існування впродовж 1869–1917 рр. інспекції народних училищ як державного органу, що наглядав за діяльністю початкових шкіл, не розкрили особливості реалізації їх наглядових функцій, хоча й наголосили на позитивному впливі на розвиток освіти прогресивних інспекторів того часу – В. Вахтерова та І. Ульянова, які, до правди, не мали відношення до наглядової інспекторської практики в українських губерніях [10, с. 7-8].

Л. Єршова у монографії «Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок XX століття). Київський, Одеський, Харківський навчальні округи» (2015), розглядаючи питання формування систем виховання в навчальних закладах України у XIX – початку XX ст., звернула увагу на роль у цьому процесі освітніх контролюючих органів. Як виявилось, не завжди ця роль була конструктивною. Аналізуючи накази та звіти міністерських чиновників, попечителів округів, інспекторів і директорів навчальних закладів за 1915–1916 рр., Л. Єршова дійшла висновку, що «...«система» [контролю] не зробила вірних висновків із учнівських заворушень 1905 р. Період нетривалого послаблення контролю за учнівською молоддю змінився ще більшим адміністративним пресингом» [6, с. 347].

2016 р. Н. Борисенко у дисертаційному дослідженні «Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика другої половини XIX ст.», базуючись на висловлюваннях представників тогочасних діячів освіти з демократичного табору, охарактеризувала наглядові функції інспекторів народних училищ як охоронно-поліцейські [3, с. 36].

Упродовж 2016–2019 рр. вийшло кілька тематичних статей М. Гончара («Державний контроль в освітній сфері України в XIX – на початку XXI століття» (2016), «Становлення системи державного нагляду у сфері освіти на українських землях наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.» (2016), «Надзорная деятельность инспекторов народных училищ в украинских губерниях Российской империи в 70-х годах XIX столетия» (2016), «Практика здійснення державного нагляду інспекторами народних

училищ в Таврійській губернії наприкінці XIX – початку XX століття» (2017), «Розвиток системи нагляду за церковно-шкільними закладами в Україні наприкінці XIX – початку XX століття» (2018), «Підготовка вчителів у другокласних школах крізь призму наглядової практики Дніпровського повітового спостерігача Таврійської єпархії» (2019)), в яких автор здійснив аналіз нормативно-правового забезпечення наглядової діяльності інспекторів народних училищ та повітових спостерігачів за церковними школами, охарактеризував практику їх наглядової діяльності на прикладі Таврійської губернії.

Л. Задорожна–Княгницька, розглядаючи вітчизняний досвід управління закладами освіти у праці «Деонтологічна підготовка менеджерів освіти у вищих навчальних закладах: теорія і практика» (2017) та в кількох тематичних статтях, торкнулася особливостей діяльності інспекторів народних училищ досліджуваного періоду. Зокрема у статті «Професійний портрет інспектора народних училищ в Україні (за матеріалами педагогічної періодики другої половини XIX – початку XX ст.)» (2016), проаналізувавши дописи сучасників, дослідниця критично відгукнулася щодо наглядової діяльності інспекторів народних училищ, звернувши увагу на «невідповідність високих вимог до інспектора народних училищ, що висувалися офіційною владою, тим суворим обмеженням й жорстоким умовам, в яких вони змушені були працювати...» [8, с. 123].

Характеризуючи модель управління шкільною освітою у досліджуваній період, М. Кудла в дисертаційній роботі «Організаційно-педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття» (2017) дійшла висновку, що інститут інспекторів народних училищ був важливим компонентом системи управління початковими школами в Україні [11, с. 192].

Грунтовний аналіз механізму інспектування шкіл здійснив Г. Шелепков у роботі «Система управління середніми навчальними закладами України (друга половина XIX – початок XX століття)» (2019). Дослідник відвід чільне місце питанням наглядової діяльності попечителів начальних округів, інспекторів народних училищ, водночас зосередивши більше уваги на внутрішньоучилищних механізмах контролю [20].

Ю. Соловей у дисертаційній роботі «Державний контроль в управлінні діяльністю закладів дошкільної освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)» (2021) за результатами аналізу джерельної бази дійшла висновку, що у XIX ст. державного контролю в управлінні діяльністю закладів дошкільної освіти не існувало, «а держава майже не цікавилася діяльністю дошкільних установ» [17, с. 42].

Кілька праць, де розкриваються особливості розвитку освіти в українських губерніях, що входили до складу Київського, Одеського і Харківського навчальних округів, присвячено постатям попечителів навчальних округів або їхній організаційно-педагогічній та методичній діяльності, але у них майже не розглядається наглядова складова діяльності попечителів та окружних інспекторів. Винятками є дві статті В. Милька «Наглядово-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу (кінець XIX – початок XX ст.)» (2013), «Навчальні округи Російської імперії: управління та адміністративно-інспекторський нагляд (1861–1866)» (2015), у яких крізь призму нормативно-правового забезпечення характеризуються особливості наглядової діяльності окружних інспекторів Київського навчального округу в другій половині XIX – початку XX ст. Автор відзначив високі професійні вимоги, що ставились до посади окружного інспектора, як ревізора навчальних закладів [12; 13].

Поміж інших публікацій, що розглядають діяльність навчальних округів, заслуговує на увагу монографія Т. Шушари «Организационно-методическая деятельность учебных округов Украины (XIX – начало XX века)» (2013). Діяльність попечителів Харківського навчального округу відображена у праці Б. Зайцева

і С. Посохова «Попечители Харьковского учебного округа» (2000) та публікаціях С. Посохова («Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попутка реабилитации (2009), «Попечители Харьковского учебного округа XIX – начала XX вв.: состав, деятельность, оценки (2013)); Одеського навчального округу – у статтях І. Гребцової («Діяльність першого піклувальника Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського» (2015), «Материалы по истории становления Одесского учебного округа в деятельности его попечителей во второй трети XIX ст. в фондах Российского государственного исторического архива» (2016), «Циркуляр по управлению Одесским учебным округом» 60-х гг. XIX ст. как источник изучения деятельности попечителей учебного округа» (2016), «Одесский период деятельности попечителя учебного округа С. П. Годубцова» (2017), «Головні пріоритети діяльності попечителів Одеського навчального округу першої половини XIX ст. в контексті персональної історії» (2017), «Формування навчальних округів у межах розбудови централізованої моделі керівництва розвитком освіти в Російській імперії першої половини XIX ст.» (2017)), О. Делі «Введение новых учебных программ попечителем Одесского учебного округа Д. М. Княжевичем на рубеже 30-40-х годов XIX в.» (2015), О. Синявської «До історії Одеського навчального округу: попечительство Д. М. Княжевича (1837–1844 pp.)» (2016); Київського навчального округу – О. Кірдан «Роль попечителя Київського учбового округу в управлінні університетом Св. Володимира (1832–1839 pp.)» (2010), Г. Кільова «Зasadничі принципи існування Київського навчального округу в період 1833–1834 pp. Укази імператора та циркуляри міністра народної освіти (за матеріалами «Журнала министерства народного просвещения»)» (2013), В. Милько («Формування системи навчальних округів в Україні: створення Харківського, Одеського та Київського округів (1803–1839)», «Управління навчальними округами Російської імперії наприкінці XIX ст.» (2013), «Система управління навчальними округами Російської імперії (1881–1888)» (2013), «Навчальні округи в Україні у 1835–1860 pp.: деякі особливості системи управління» (2013), «Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни» (2014), «Управління навчальними округами в Російській імперії у 1880-х pp. (2014)», О. Іваненко «Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX– початок XX ст.)» (2021).

На сучасному етапі все більшого поширення набувають регіональні історичні та історико-педагогічні студії з питань історії освіти. М. Мінц у дисертаційному дослідженні «Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 pp.)» (2007) позитивно відгукнувся щодо ролі інспекторів народних училищ. Зокрема, він зазначив, що «незважаючи на ряд недоліків, направляюча та контролююча діяльність Міністерства народної освіти у значній мірі сприяла впровадженню у навчальний процес передових методик, підвищенню фахової підготовки вчителів, зміцненню матеріального стану шкіл, встановленню належного зв'язку між різними відомствами, яким підпорядковувалися початкові школи, училищними радами, повітовими земствами» [14].

І. Шумілова у монографії «Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико-педагогічний аспект» (2008) звернула увагу на те, що «училищні ради не збиралися роками, інспектор народних училищ завідував одразу кількома повітами і не мав можливості здійснювати контроль. Фактичними керівниками адміністративних шкільних справ та навчального процесу залишалися земські управи, зібрання та представники земств в училищних радах» [21, с. 15].

У 2014 році, розглядаючи систему управління земськими школами у Харківській губернії, С. Жуков наголосив що «одним з недоліків інституту училищних інспекторів

на початковому етапі його існування була переобтяженість чиновників, у межах юрисдикції яких перебувала величезна територія зі значною кількістю навчальних закладів. За таких умов інспектору було важко повноцінно й ретельно контролювати навчально-виховну роботу в народних училищах» [7, с. 32]. Автор відзначив подвижницький унесок інспекторів народних училищ у розвиток народної освіти Харківщини. Зокрема, він навів приклад діяльності інспектора народних училищ Богодучівського та Охтирського повітів О. Білокопитова (1880–1885), який не тільки домогся збільшення фінансування на утримання народних училищ, але й у допомогу учителям уклав посібник з викладання гімнастики у початкових училищах, а також популярну працю зі школознавства [там само, с. 33].

Також про наглядову роль інституту інспекторів народних училищ у контексті дослідження історії освіти окремих регіонів побіжно згадується у працях Л. Корж «Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття)» (1999), Т. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» (1999), Л. Рябовол «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2001), М. Мінц, І. Бондаренко «Інспекторський контроль в народних школах Херсонської губернії» (2014), Т. Щетини «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803–1917 рр.)» (2019), Н. Олійник «Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття» (2008), Н. Потій «Діяльність Ніжинського повітового земства у сфері початкової освіти (друга половина 60-х – 70-і рр. ХІХ ст.)» (2014) (Чернігівщина), А. Мелещенко «Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)» (2015), Н. Опушко «Розвиток освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття» (2017), А. Козаченко «Діяльність земських освітніх закладів: організаційно-правовий аспект» (2009), І. Тонконог «Підготовка вчителів у Полтавській губернії у ХІХ ст. – 1917 р.» (2018) та ін.

На окрему увагу заслуговують публікації, що висвітлюють діяльність осіб, які поєднували службу в наглядних органах з активною педагогічною діяльністю. Зокрема, у 2007 році Д. Абібуллаєва у своєму дописі розкрила особистий внесок директора народних училищ Таврійської губернії Арсенія Дьяконова у розвиток кримськотатарської освіти на Кримському півострові у 1880–90-х рр. У цьому контексті авторка звернула увагу на його роль у підготовці та редагуванні впродовж 1881–1896 рр. видання «Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии», що увібрало ґрунтовну аналітичну та статистичну інформацію про стан та шляхи розвитку народної освіти Таврійської губернії [1].

Втіленням контрверсійності – ревнивий хранитель царського режиму та борець з ліберальним учительством, але талановитий педагог-новатор – таким спробували змалювати у своїх дописах постать інспектора народних училищ Бахмутського повіту Антіоха Луцкевича дослідники С. Татаринов та Д. Єфімов (2013, 2014). Вони зазначають, що завдяки наполегливості А. Луцкевича, як відповідь на поразку у російсько-японській війні, у Бахмуті, у якості експерименту, у 1908–1909 навчальному році ним було організовано «народний клас військового вишколу та гімнастики Його Імператорської Високості Государя Спадкоємця Великого Князя Олексія Миколайовича», що нагадував скаутинг. Високу оцінку напрацювання О. Луцкевича засвідчує той факт, що за наказом царя практику військового вишколу школярів було рекомендовано поширити по всій імперії. Сам же А. Луцкевич описав його у книзі «Бахматские потешные» (1912), де педагогіка переплелася з чорносотенними, антисемітськими закидами [18; 19].

Таким чином, в історико-педагогічних дослідженнях, що з'явилися впродовж останніх десятиліть, питання наглядової діяльності освітніх інститутів,

що функціонували на території українських губерній Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття, ґрунтовно не розглядалося.

У роботах, що так чи інакше торкаються певних аспектів їхньої діяльності, здебільшого розглядається діяльність інституту інспекторів народних училищ. Спостерігається неоднозначне відображення ролі інспекторів у освітніх процесах досліджуваного періоду. Зокрема, деякі науковці висловлюють думку, що директори та інспектори народних училищ виконували виключно поліцейські функції в освіті. Така позиція була притаманна дослідникам історії освіти радянського періоду. Разом із тим, серед науковців зустрічаються й ті, хто, хоча й наголошує на виконанні інспекторами охоронних функцій, усе ж звертає увагу на те, що інспектори були переважно досвідченими педагогами й у своїй практичній діяльності турбувалися про розвиток освіти у своєму регіоні та всіляко сприяли роботі учителів.

Також у ході дослідження було виявлено чимало робіт, що характеризують організаційно-педагогічну діяльність інституту попечителів навчальних округів. Однак, незважаючи на те, що попечителі мали достатньо повноважень для здійснення наглядової діяльності, науковці у своїх працях не звертають увагу на цей аспект.

У вітчизняних історико-педагогічних студіях майже відсутні праці, що характеризують досвід наглядової діяльності спостерігачів церковно-парафіяльних шкіл та єпархіальних училищних рад і їх повітових відділень.

Для подальших наукових пошуків актуальним є аналіз публікацій, що вийшли друком в останні десятиліття в Росії та Білорусії, де розглядаються питання наглядової діяльності освітніх інститутів, які функціонували в Російській імперії впродовж ХІХ – початку ХХ століття.

Список використаних джерел:

1. Абибуллаева Д. И. А. Н. Дьяконов и народное образование крымских татар в конце XIX века. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2007. № 111. С. 125–127.
2. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60-90-х років ХІХ ст. Київ: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 161с.
3. Борисенко Н. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика другої половини ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Черкаси, 2016. 255 с.
4. Гаєвська Л. А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Умань: ПП Жовтий, 2008. 332 с.
5. Диференційований підхід в історії української школи (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.): монографія / авт.: Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Бондар Л. С., Антоненць Н. Б., Філімонова Т. В., Антоненць М. Я., Куліш Т. І., Шевченко С. М. Київ: Педагогічна думка, 2013. 620 с.
6. Єршова Л. Трансформація виховного ідеалу в Україні (ХІХ – початок ХХ століття). Київський, Одеський, Харківський навчальні округи: монографія. Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. 642 с.
7. Жуков С. М. Система управління мережею земських шкіл у Харківській губернії (1865–1919 рр.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Харків, 2014. № 25 (1068). С. 29–37.
8. Задорожна–Княгницька Л. В. Професійний портрет інспектора народних училищ в Україні (за матеріалами педагогічної періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). *Український педагогічний журнал*. Київ, 2016. № 2. С. 120–125.
9. Калініна Л. Роль інспекції народних училищ в керівництві освітнім процесом (ІІ пол. ХІХ ст.). *Історія в школі*. Київ, 2000. № 2. С. 7–11.
10. Канівець З. М., Шпак В. П. Організація і методика інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст.: монографія. Полтава: ПОППО, 2014. 189 с.

11. Кудла М. В. Організаційно-педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2017. 282 с.
12. Милько В. І. Навчальні округи Російської імперії: управління та адміністративно-інспекторський нагляд (1861–1866). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2015. Число 22, вип. 6. С. 170–187.
13. Милько В. І. Наглядово-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2013. № 22. С. 268–279.
14. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2007. 256 с. URL: <https://studfile.net/preview/8864964>
15. Перерва В. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): забутий світ. Том 1. Загальна частина. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 572 с.
16. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.
17. Соловей Ю. О. Державний контроль в управлінні діяльністю закладів дошкільної освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.) : дис. ... докт. філос. Спец. 011 – Освітні, пед. науки. Черкаси, 2021. 303 с.
18. Татаринов С. И. Антиох Луцкевич в истории народного образования Донбасса в начале XX столетия. *Соціум. Наука. Культура* : наукова конференція (24–26 січня 2013 р.). URL: <http://intkonf.org/kand-istor-nauk-tatarinov-s-y-antioh-lutskevich-v-istorii-narodnogo-obrazovaniya-donbassa-v-nachale-hh-stoletiya/>
19. Татаринов С. И., Ефимов Д. В. Опыт организации начальной военной подготовки подростков в России в начале XX века. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. Вип. II (13), № 26. С. 63–67. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/tatarinov_s.i_efimov_d.v_experience_of_the_organization_the_basic_military_training_of_schoolboys_in_russia_in_the_second_half_of_xx_century.pdf
20. Шелепко Г. А. Система управління середніми навчальними закладами України (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Умань: Видавець Сочінський М. М., 2019. 274 с.
21. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико-педагогічний аспект: монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. 206 с.

Reference:

1. Abibullaeva, D. I. (2007). A. N. Diakonov i narodnoe obrazovanie krymskikh tatar v kontse XIX veka [A. N. Diakonov and public education of the Crimean Tatars at the end of the XIX century]. *Kultura narodov Prichernomoria*, 111, 125–127 [in Russian].
2. Borysenko, V. Y. (2011). *Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu v Ukraini 60-90-kh rokiu XIX st.* [The struggle of democratic forces for the public education in Ukraine in the 60-90s of the XIX century]. Kyiv: Vyd. NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
3. Borysenko, N. (2016). *Narodna osvita v Rosiiskii imperii: hromadska dumka i praktyka druhoi polovyny XIX st.* [Public education in the Russian Empire: public opinion and practice of the second half of the XIX century]. (Candidate's thesis). National Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Haievska, L. A. (2008). *Derzhavno-hromadske upravlinnia zahalnoiu serednoiu osvitoiu v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [State and public administration of general secondary education in Ukraine (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Uman: PP Zhovtyi [in Ukrainian].
5. Sukhomlynska, O. V., Dichek, N. P., Berezivska, L. D., Hupan, N. M., Bondar, L. S., Antonets, N. B., Filimonova, T. V., Antonets, M. Ya., Kulish, T. I., & Shevchenko, S. M. (2013). *Dyferentsiiovanyi pidkhid v istorii ukrainskoi shkoly (kinets XIX – persha tretyna XX st.)* [Differentiated approach in the history of the Ukrainian school (the end of XIX – the first third of XX century)]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

6. Yershova, L. (2015). *Transformatsiia vykhovnoho idealu v Ukraini (XIX – pochatok XX stolittia). Kyivskiy, Odeskyyi, Kharkivskyyi navchalni okruhy* [Transformation of the educational ideal in Ukraine (XIX – early XX century). Kyiv, Odesa, Kharkiv educational districts]. Zhytomyr: Vyd. Yevenok O. O. [in Ukrainian].
7. Zhukov, S. M. (2014). Systema upravlinnia merezheiu zemskykh shkil u Kharkivskii hubernii (1865–1919) [Management system of the network of zemstvo schools in the Kharkiv province (1865–1919)]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskyyi politekhnichnyi instytut»*, 25 (1068), 29–37 [in Ukrainian].
8. Zadorozhna-Kniahnytska, L. V. (2016). Profesiinyi portret inspektora narodnykh uchylyshch v Ukraini (za materialamy pedahohichnoi periodyky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.) [Professional portrait of the inspector of public schools in Ukraine (according to the materials of pedagogical periodicals of the second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Ukrainskyyi pedahohichnyi zhurnal*, 2, 120–125 [in Ukrainian].
9. Kalinina, L. (2000). Rol inspektsii narodnykh uchylyshch v kerivnytstvi osvitim protsesom (II pol. XIX st.) [The role of the inspection of public schools in the management of the educational process (the second half of the XIX century)]. *Istoriia v shkoli*, 2, 7–11 [in Ukrainian].
10. Kanivets, Z. M., & Shpak, V. P. (2014). *Orhanizatsiia i metodyka inspektuvannia shkil u systemi upravlinnia osvitoiu v Ukraini druhoi polovyny XX st.* [Organization and methods of inspecting schools in the education management system in Ukraine in the second half of the XX century]. Poltava: POIPPO [in Ukrainian].
11. Kudla, M. V. (2017). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady upravlinnia pochatkovoioi shkolioiu v Ukraini v druhoi polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [Organizational and pedagogical principles of primary school management in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]. (Candidate's thesis). Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. Uman [in Ukrainian].
12. Mylko, V. I. (2015). Navchalni okruhy Rosiiskoi imperii: upravlinnia ta administratyvno-inspektorskyi nahliad (1861–1866) [Educational districts of the Russian Empire: management and administrative-inspection supervision (1861-1866)]. *Humanitarnyi visnyk. Seriia: Istorychni nauky*, 22, 6, 170–187 [in Ukrainian].
13. Mylko, V. I. (2013). Nahliadovo-kontrolna diialnist inspektsii Kyivskoho navchalnoho okruhu (kinets XIX – pochatok XX st.) [Supervisory and control activities of the Kyiv Educational District Inspectorate (the late 19th – early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 22, 268–279 [in Ukrainian].
14. Mints, M. O. (2007). *Rozvytok pochatkovoioi osvity na Pivdni Ukrainy (1861–1917)* [Development of primary education in the South of Ukraine (1861–1917)]. (Candidate's thesis). Petro Mohyla Mykolaiv State Humanitarian University. Mykolaiv. Retrieved from <https://studfile.net/preview/8864964> [in Ukrainian].
15. Pererva, V. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia): zabutyi svit* [Church schools in Ukraine (the late XVIII - early XX century): the forgotten world]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyyi [in Ukrainian].
16. Prokopenko, L. L. (2008). *Heneza ta rozvytok derzhavnoi osvithoi polityky v Ukraini (IX – pochatok XX st.)* [Genesis and development of state educational policy in Ukraine (IX – early XX century)]. Dnipropetrovsk: DRIDU NADU [in Ukrainian].
17. Solovei, Yu. O. (2021). *Derzhavnyi kontrol v upravlinni diialnistiu zakladiv doshkilnoi osvity v Ukraini (druha polovyna XX – pochatok XXI st.)* [State control in the management of preschool education institutions in Ukraine (the second half of the XX – early XXI century)]. (Doctor of Philosophy Dissertation). Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Tatarinov, S. I. (2013). Antioch Lutckevich v istorii narodnogo obrazovaniia Donbassa v nachale XX stoletia [Antioch Lutskevich in the History of Public Education in Donbass at the beginning of the XX century], *Sotsium. Nauka. Kultura*, Naukova konferentsiia [Society. Science. Culture, Scientific conference]. Retrieved from <http://intkonf.org/kand-istor-nauk-tatarinov-s-y-antioh-lutskevich-v-istorii-narodnogo-obrazovaniya-donbassa-v-nachale-hh-stoletiya/> [in Russian].
19. Tatarinov, S. I., & Efimov, D. V. (2014). Opyt organizatsii nachalnoi voennoi podgotovki podrostkov v Rossii v nachale XX veka [The experience of organizing the initial military training

- of adolescents in Russia at the beginning of the XX century]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II (13), 26, 63–67. Retrieved from https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/tatarinov_s.i_efimov_d.v_experience_of_the_organization_the_basic_military_training_of_schoolboys_in_russia_in_the_second_half_of_xx_century.pdf [in Russian].
20. Shelepko, H. A. (2019). *Systema upravlinnia serednimy navchalnymy zakladamy Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Management system of secondary schools of Ukraine (the second half of the XIX –early XX century)]. Uman: Vydavets Sochinskyi M. M. [in Ukrainian].
 21. Shumilova, I. F. (2008). *Rozvytok zemskykh shkil Pivnichnoho Pryazovia: istoryko-pedahohichnyi aspekt* [Development of zemstvo schools of the Northern Azov region: historical and pedagogical aspect]. Donetsk: Yugo-Vostok, LTD LLC [in Ukrainian].

Honchar M. V.,
 orcid.org/0000-0002-1508-5276

REFLECTION OF EDUCATIONAL SUPERVISORY INSTITUTIONS' ACTIVITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE POST-SOVIET HISTORICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCHES

The article reviews the works of scholars, which cover the functioning of educational institutions in the Ukrainian provinces of the Russian Empire of the XIX – early XX centuries, which supervisory the activities of educational institutions of different types and different subordination. In particular, the activities of trustees and district inspectors of educational districts, principals and inspectors of public schools of provinces, provincial and county school councils, eparchial and county school councils, provincial and county observers of church-parish schools.

It is established that the historical and pedagogical research that has appeared in recent decades has not thoroughly considered the experience of supervisory activities of educational institutions operating in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the XIX – early XX centuries.

In the works that in one way or another touch on certain aspects of their activities, the activities of the institute of inspectors of public schools are mainly considered. There is an ambiguous reflection of the role of inspectors in the educational processes of the study period. Some researchers believe that principals and inspectors of public schools performed exclusively police functions in education. This position was characteristic of Soviet researchers of the history of education. At the same time, among the scholars, there are those who, although emphasizing the performance of security functions by inspectors, still draw attention to the fact that inspectors were mostly experienced teachers and, in their practice, cared about the development of education in their region and contributed work of teachers.

Also, during the study were found many works that characterize the organizational and pedagogical activities of the institute of trustees of educational districts. Even though the trustees had enough power to exercise supervisory powers, scholars in their work do not pay attention to this aspect.

There are almost no works in domestic historical and pedagogical studios that consider the experience of supervisory activities of observers of church-parish schools and diocesan school councils and their county branches.

Key words: directorate of public schools, inspector of public schools, provincial school council, county school council, eparchial observer of church-parish schools, county observer of church-parish schools, eparchial school council, educational district, state control (supervision) in the sphere of education.

*Дата надходження статті: 09.10.2020 р.
 Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Примакова В.В.*